

TÓTH JÓZSEF:^{*} Budapest karrierje a világ nagyvárosai között

Abstract

In the age of globalisation the growth of big cities notably accelerated, and the processes that lead to their functional enrichment, the increase of their versatile importance, and to their emergence from among all the constituents of the settlement system and of the settlement stock, strengthened.

After underlining some idiosyncrasies of the theme, it is by all means worth to be analysed from a territorial-structural aspect. In this study we attempt to do this analysis by focusing on the role of Budapest and how it adjusted in time.

The altering position of Budapest among metropolises is a result of complicated processes and it cannot be easily gauged as it contains several hardly quantifiable components as well. In our current overview we operate with the most accessible indices of the quantifier aspect; the population size and the city's position that it takes accordingly. Sometimes the use of this index is not trouble-free as in certain cases our sources are also contradictory. Taking all these into account we attempt to bed the adjustment of Budapest's position into worldwide and European processes.

Bevezetés

A magyarok nagyon ambivalens módon viszonyulnak fővárosukhoz, Budapesthez. Sokuk véli úgy, hogy egy vízfej, amely mintegy élőködik az ország egészén, lényegesen nagyobb fajlagos fenntartási és fejlesztési forrásokhoz jutva energiát von el a többi térségtől. Mások büszkéek a fővárosra, szépnek tartják, jelentősebbnek, mint a szomszédos államok fővárosait. Magam is elégedetten álltam egy Fokváros illusztris pontján elhelyezett óriási lista előtt, mely a világ tucatnyi legszebb városát tartalmazta, fölfedezve a 7. helyen Budapestet. (A vezető pozícióban természetesen Fokváros volt.) Máig emlékszem egy másik nézőpont fejbekólintó realitására is, mellyel egy amerikai értelmiségi kollégám véleménye révén szembesültem. Eszerint Magyarország kicsi, tulajdonképpen nem más, mint Budapest és egy beképzelt golfpálya...

Tudjuk, hogy a Budapest helyén volt települések mindig is jelentősek voltak, helyi és helyzeti energiáik kiemelték őket a mindenkori településrendszerből. A Magyar Királyság több mint egy évezrede alatt mindig itt volt a Kárpát-medence core area-ja, a tényleges fővárosi funkciók pedig (Székesfehérvár, Esztergom, Visegrád után) egyre inkább Budára és a vele szemben, a Duna túlsó partján formálódó Pestre lokalizálódott. Ez a helyzet, eltekintve most a török uralom és néhány további rövidebb ideig tartott történelmi kivételtől, fokozatosan erősödött, elvezetett Budapest közigazgatási egységének megeremtéséhez (1873), modern nagyvárossá válásához. Budapest az ország közlekedési, ipari, pénzügyi, kereskedelmi, művészeti és sodró erejű innovációs központjaként Európa egyik dinamikus centrumává lett, melynek fejlődési lehetőségeit az Osztrák-Magyar Monarchia megszűnése, Magyarország feldarabolása drasztikus korlátok közé szorította. Az államszocialista kornak ellentmondásos időszaka után, az államhatárok virtuálissá válása nyomán új lehető-

^{*} DSc, egyetemi tanár, rector emeritus – Pécsi Tudományegyetem TTK Földtudományok Doktori Iskola

ségek tárulnak fel, illetve régiék revitalizálódhatnak Budapest életében, melyek a „beképzelt golfpálya” egészére is jótékony hatással lehetnek...

A globalizáció korában különösen felgyorsult a nagyvárosok növekedése és megerősödtek azok a folyamatok, amelyek e városok funkcionális gazdagodásához, sokoldalú jelentőségük növekedéséhez, a településrendszer többi elemének összességéből, a településállományból való kiemelkedésükhöz vezettek. A nagyvárosok szuperszintjéhez tartozó mega-city-k azzal párhuzamosan, hogy a termelés, az irányítás, a pénzügyi folyamatok egyre inkább túllépték a nemzeti kereteket, a multi- és szupranacionális vállalatok székhelyeivé, a nemzetközi pénzügyi rendszer központjaivá, az innovációk legteljesebb körének gócaivá válnak. Ez a nagy horderejű folyamat hierarchia-szintek (globális, kontinentális, makrорегионаlis) szerint differenciált, időben is tagolódik és a világgazdaság súlypont-áthelyeződéseinek megfelelően dinamikáját tekintve is sokszínű.

A kérdéskör – a múltbeli fejlődés néhány sajátosságának kiemelése után – mindenképpen érdemes egy területi-strukturális elemzésre. Ere teszünk kísérletet különös tekintettel Budapest szerepére, annak időbeni alakulására.

Budapest világvárosok közötti pozíciójának változása természetesen rendkívül bonyolult folyamatok eredője és reálisan nem is könnyen mérhető, hiszen számos nehezen kvantifikálható összetevőt is tartalmaz. E mostani áttekintésünk a mennyiségi aspektus leegyszerűbben – de forrásaink esetenként ellentmondásos volta miatt korántsem problémamentesen – elérhető mutatójával, a népességszámmal és az annak alapján elfoglalt hely változásával operál, világ- és európai folyamatokba ágyazva a budapesti pozíció alakulását.

1. Néhány múltbeli vonatkozás

A nagyvárosok kialakulásának természetesen megvannak a technikai, infrastrukturális feltételei. Annak alapján azonban, hogy a mai nagy- és óriásvárosok is rendkívüli módon eltérő fejlettségű infrastrukturális viszonyok között funkcionálnak (gondoljunk New York és Paris mellett például Daccára vagy Kinshasára), egyáltalán nem meglepő, hogy már több száz, sőt több ezer évvel ezelőtt is voltak a kor viszonyainak megfelelő nagyvárosok, sőt néhányuk mai mértékkel mérve is tekintélyesnek számított. Zömmel birodalmi központként funkcionáltak.

Egyes források szerint (Editions Atlas 2008) a Nílus menti Memphis lélekszáma már i. e. 3100 körül meghaladta a 30 ezer főt. A Babylonban élő népesség száma i.e. 600 táján 200 ezerre tehető. Rómában az i.sz. első században – mértéktartó becslések szerint is – mintegy félmillió ember élt. Bagdad i.sz. 775-ben – elsőként a világon – milliós várossá lett. Konstantinápolyban a XVII. század végén mintegy 700 ezerre tehető a népesség száma. A kínai és indiai városokról csak homályos, gyakran markánsan ellentmondó adatok vannak. A korai civilizációk elhelyezkedése és a mai térszerkezeti sajátosságok között figyelemre méltó hasonlóságok vannak.

Az ipari forradalom kibontakozásával, a tőkés termelési mód elterjedésével, a gyarmatbirodalmak kiépülésével egyre nagyobb munka- és lakóhely-koncentrációk jöttek létre. 1800-ra a Föld közel egymilliárdnyi népességének már több mint 3%-a 20 ezer főnél nagyobb városokban él és 45-re tehető – a hiányos ázsiai adatok mellett is – azoknak a városoknak a száma, amelyek több mint 100 ezer lakost koncentrálnak (Universal Lexikon 2004). Az agglomerációk is megjelennek, a legiparosodottabb térségekben gyorsan terjednek és nőnek, de a rájuk vonatkozó adatok még esetlegesebbek és pontatlanabbak. Ezzel együtt is bizonyosra vehető, hogy London mai területén már 1825-ben is több mint ötmillió ember élt, így a brit főváros (egyben a brit világbirodalom fő helye, az akkor egyközpontú világgazdaság centruma) az első város a Földön, amely ezt a nagysághatárt túlhaladta.

A XIX. század folyamán – elsősorban Európában és Amerikában – végig dinamikus a városodás. 1900-ra már 224 millió fő, az össznépesség 14%-a él 20 ezer főnél népesebb városokban a Földön, míg a 100 ezernél nagyobb lélekszámú központok száma 278-ra nő (Universal Lexikon 2004). A XX. század agglomerációs adataiból előljáróban csak kettőt emelek ki: 1925-ben New York az első olyan koncentrációvá lett a Földön, ahol több mint 10 millió, 1965-ben pedig Tokyo, ahol több mint 20 millió ember él. Azóta ez utóbbi nagyságrendhez mintegy féltucat óriásváros tartozik, a tokyoi agglomeráció lélekszáma pedig lényegesen túllépte a 30 millió főt (1. táblázat).

1. táblázat. A világ 10 legnagyobb városának népességszáma az elmúlt ezer évben (millió fő)

I. sz. 1000		1800		1900		2000	
Cordoba	0,45	Peking	1,10	London	6,5	Tokió	28,8
Kajfeng	0,40	London	0,86	New York	4,2	Mexikóváros	17,8
Konstantinápoly	0,30	Kanton	0,80	Párizs	3,3	Sao Paulo	17,5
Angkor	0,20	Edo (Tokió)	0,69	Berlin	2,7	Bombay	17,4
Kyoto	0,18	Konstantinápoly	0,57	Chicago	1,7	New York	16,6
Kairó	0,14	Párizs	0,55	Bécs	1,7	Shanghai	14,0
Bagdad	0,13	Nápoly	0,43	Tokió	1,5	Lagos	13,5
Neisápur	0,13	Hangcsou	0,39	Szentpétervár	1,4	Los Angeles	13,1
Hasa	0,11	Oszaka	0,38	Manchester	1,4	Szöul	12,9
Anhilvada	0,10	Kyoto	0,38	Philadelphia	1,4	Peking	12,4

Forrás: Haggett, P. 2006.

3. Kontinentális különbségek a népesedésben és a városodásban

Anélkül, hogy a népesedés sajátosságait, szakaszait és ciklusait itt most áttekintenénk, összegzésül csak azt rögzítjük, hogy egészében véve a Föld népességét a számszerű növekedés jellemzi ugyan, de ez a növekedés időben, térben és dinamikában lényegesen eltérő, szignifikánsan különböző demográfiai struktúrákat hoz létre, differenciált társadalmi összetételhez és reprodukciós sajátosságokhoz vezet.

A XXI. század elejére a Föld népessége elérte a 6 milliárd főt. A megelőző negyed évezred alatt lényeges változások következtek be az egyes kontinensek között. Ezek még a stabilan első Ázsia és egyértelműen utolsó Ausztrália esetében is kifejezésre jutnak, amennyiben Ázsia részaránya kétszáz év alatt fokozatosan csökken, míg Ausztráliáé növekszik, a II. világháború utáni demográfiai robbanás pedig markánsan megnövelte a legnépesebb kontinens részarányát: a más térségek mellett a világ két legnépesebb országát is magában foglaló Ázsia súlya ismét 60% fölé emelkedett. A változások leglényegesebben Európát érintették: az 1900-ra fokozatosan csaknem 25%-ra növekvő részaránya az évszázad közepére mérséklődött, majd a XXI. század elejére alig több mint 10%-ra zuhant. Alacsonyabb értékek mellett, de a lényegét tekintve hasonló folyamat zajlott le Angolszász-Amerika esetében is: a XX. század első felére megelőzte Latin-Amerikát, de napjainkra lényegesen elmarad tőle, miután az utóbbi fokozatosan és folyamatosan növeli a súlyát. Afrika a XIX. század végéig tartó visszaesés után előbb lassan, majd rendkívül gyorsan javította pozícióját a Föld népességéből való részesedését tekintve és napjainkra a legdinamikusabban növekvő lélekszámú kontinens lett. Az ENSZ demográfiai prognózisai (változatlan paradigmák mellett és közepes variánssal számolva) a korábbi trendek folytatódását vetítik a jövőbe: 2050-ben pl. már csak minden 14. ember lesz európai, viszont minden ötödik afrikai, 2150-ig pedig további drasztikus módosulások várhatók – ha valamilyen, remélhetőleg pozitív következményeket hordozó paradigmaváltásra nem kerül sor (2. táblázat).

2. táblázat. A világnépesség alakulása kontinensenként (1750–2150) millió fő

Kontinens	1750	1800	1850	1900	1950	2000	2050	2150
Afrika	106	107	112	133	221	767	1 766	2 380
Ázsia	502	635	808	947	1 401	3 681	5 268	5 560
Európa	163	203	276	408	547	682	628	517
Latin-Amerika	16	24	38	74	167	511	809	912
Észak Amerika	2	7	26	82	172	307	392	398
Óceánia	2	2	2	6	13	30	46	51
Világ összesen	791	978	1262	1 650	2 521	5 978	8 909	9 746
Részarány (%)								
Afrika	13,4	10,9	8,8	8,1	8,8	12,8	19,8	23,7
Ázsia	63,4	64,9	64,0	57,3	55,6	61,6	59,2	57,0
Európa	20,6	20,8	21,9	24,7	21,7	11,4	7,0	5,3
Latin-Amerika	2,0	2,5	3,0	4,5	6,6	8,6	9,1	9,4
Észak Amerika	0,3	0,7	2,1	5,0	6,8	5,1	4,4	4,1
Óceánia	0,3	0,2	0,2	0,4	0,5	0,5	0,5	0,5
Világ összesen	100	100	100	100	100	100	100	100

Forrás: ENSZ és KSH 2001 (In: Becsei J. 2005).

Két évvel ezelőtt bejárta a világsajtót a hír, megragadva a laikusok figyelmét is: a Föld össznépességéből immár többen élnek városokban, mint falvakban. Eltekintve most a város-fogalom és a várossá-nyilvánítási gyakorlat rendkívüli eltéréseitől, mindenképpen rögzíthető, hogy történelmi fordulópontról van szó: az urbánus túlsúly egy sok tekintetben az eddigiektől különböző helyzetet teremt.

Ennek az új helyzetnek a legfőbb sajátosságai annak következtében jönnek létre, hogy egyrészt térben és időben differenciált módon ugyan, de egyre erőteljesebben érzékelhetően különböznek a rurális és urbánus terek népesedési folyamatai, másrészt a két tértípus közötti migráció egyre kifejezettebb. Az 1975–2025 közötti fél évszázad tényszerű és részben prognosztizált adatainak tükrében a folyamatok eredményei és sajátosságai úgy összegezhetők, hogy

- az urbánus terekben élők túlsúlya (az 1975–2000 közötti gyors aránynövekedés és az ezredforduló utáni dominánssá válás után) 2025-re kifejezetté válik a Földön;
- az első negyedszázadban tapasztalható két és félszeres urbánus növekedési ütemkülönbség 2000 és 2025 között úgy módosul, hogy a rurális terek népessége már nem nő, míg az urbánus térségek átlagos évi lélekszám-növekedési üteme 2% fölélt marad,
- a fejlett országok urbánus népességének részesedése már 1975-ben meghaladta a kétharmadot, mely arány 2000-re háromnegyedre, 2025-re 84%-ra nőtt;
- a fejletlen országokban a folyamat még a kezdeteknél tart: 25%-nál alig magasabb szintről csak a 2010-es évek végére éri el a túlsúlyt az urbánus térben lakók aránya;
- a fejlett országokban az urbánus terek mérsékelt és csökkenő ütemű népességnövekedése a rurális térségek lélekszámának növekvő mértékű csökkenésével párosul;
- a fejletlen országok urbánus térségeiben is csökken ugyan a népességszám-növekedés üteme, de az arányszámok négyszer-ötször magasabbak a fejlett térségekben tapasztalhatóknál;
- a rurális terek népességszáma a fejletlen országokban még növekszik, de az évi átlagos ütem a két negyedszázadban már tízszeres eltérést mutat, napjainkra lényegesen csökkent;
- az általában véve fejlettnak minősíthető kontinensek (Európa, Észak-Amerika, Ausztrália és Óceánia) közül egyedül az utóbbiban tapasztalható a rurális terek népességének növekedése.
- figyelemre méltó az Európa és Észak-Amerika között megmutatkozó fejlődési ütemkülönbség megnyilvánulása az adatokban;
- ez mutatkozik meg Latin-Amerika, Ázsia és Afrika viszonyzámaiban és ütem-differenciáiban is, mintegy előre vetítve a népesedés jövőbeni interkontinentális eltéréseit (3. táblázat).

3. táblázat. A városodás üteme és arányai a Földön (1975–2025)

	A rész népesség szintje (%)			A rész népesség átlagos évi növekedése (%)	
	1975	2000	2025	1975–2000	2000–2025
Világ					
Urbánus	37,7	47,5	61,1	2,57	2,19
Rurális	62,3	52,5	38,9	0,97	0,00
Fejlett országok					
Urbánus	69,8	76,3	84,0	0,86	0,56
Rurális	30,2	23,7	16,0	–0,45	–1,40
Fejletlen országok					
Urbánus	26,7	40,7	57,1	3,66	2,75
Rurális	73,3	59,3	42,9	1,13	0,11
Afrika					
Urbánus	25,2	37,3	53,8	4,37	2,08
Rurális	74,8	62,7	46,2	3,81	1,13
Ázsia					
Urbánus	24,6	37,7	54,8	3,46	2,63
Rurális	75,4	62,3	45,2	1,00	–0,15
Latin-Amerika					
Urbánus	61,3	76,6	84,7	2,86	1,61
Rurális	38,7	23,4	15,3	–0,04	–0,47
Észak-Amerika					
Urbánus	73,9	77,4	84,8	1,18	1,11
Rurális	26,1	22,6	15,2	0,40	–0,82
Óceánia					
Urbánus	71,8	70,3	74,9	1,34	1,42
Rurális	28,2	29,7	25,1	1,64	0,49
Európa					
Urbánus	67,1	75,1	83,2	0,76	0,34
Rurális	32,9	24,9	16,8	–0,82	–1,63

Forrás: UN Demographic Yearbook alapján saját számítás.

Az urbánus térségek fejlődésében különös szerepet játszanak a nagyvárosok. Ezek definiálása természetesen településrendszer-függő, de ha most a Föld egészének jellemzése céljából egységesen az egymilliónál népesebb városokat vesszük vizsgálat alá, az egyes regionális kutatások eredményeivel összhangban álló konklúziókra juthatunk. Ezek az alábbiakban összegezhetők:

- a milliós városok száma 1975 és 2010 között mintegy kétszeresére nőtt és meghaladta a 350-et;
- ezek a városok az urbánus tér egészénél nagyobb ütemben növelik lélekszámukat, így az urbánus népességből való részarányuk nő (33,7%-ról közel 40%-ra)
- 2010-re a Föld mintegy 7 milliárd főnyi lakosságából közel 1,3 milliárd milliós városokban él;
- a milliós városok száma Ázsiában (azon belül Kínában és Indiában) a legnagyobb, majd Európa és a két Amerika következik;
- a milliós városok számának növekedése Afrikában a leggyorsabb, majd – a speciális helyzetű Ausztráliától eltekintve – Ázsia és Latin-Amerika következik;
- abszolút számban Ázsiában és Latin-Amerikában élnek a legtöbb milliós városokban, míg az összlakossághoz viszonyított arányt tekintve Észak-Amerikáé és Ausztráliáé a vezető pozíció;
- a milliós városok lélekszáma közel nyolcszorosára nőtt Afrikában, míg Európában alig 20%-kal növekedett 1975 és 2010 között (4. táblázat).

4. táblázat. Az össznépeség és a milliós városok lélekszámának változása a Földön (millió fő)

	1975	1990	2000	2010	Változás (%), 1975=100%
Afrika	8	25	34	35	437,5
Össznépeség	414,0	632,7	831,6	1069,4	258,3
Milliós városokban	19,6	59,1	97,2	152,8	779,6
Részarány (%)	4,7	9,3	11,7	14,3	304,3
Ázsia	69	119	150	153	221,7
Össznépeség	2406,0	3186,4	3735,8	4263,9	177,2
Milliós városokban	199,0	351,2	511,5	657,7	330,5
Részarány (%)	8,3	11,0	13,7	15,4	185,5
Latin-Amerika	21	37	47	49	233,3
Össznépeség	319,9	439,7	523,9	603,8	188,7
Milliós városokban	68,3	105,3	149,5	180,0	263,5
Részarány (%)	21,4	23,9	28,5	29,8	139,3
Észak-Amerika	31	36	42	45	145,2
Össznépeség	239,3	277,8	306,3	331,6	138,6
Milliós városokban	82,6	100,3	121,5	134,3	162,6
Részarány (%)	34,5	36,1	39,7	40,5	117,4
Óceánia	2	5	6	6	300,0
Össznépeség	21,4	26,4	30,7	34,8	162,6
Milliós városokban	5,5	10,0	11,8	13,0	236,4
Részarány (%)	25,7	37,9	38,4	37,4	145,5
Európa	47	61	62	66	140,4
Össznépeség	676,4	721,7	729,8	728,7	107,7
Milliós városokban	123,5	140,4	142,6	147,6	119,5
Részarány (%)	18,3	19,5	19,6	20,3	110,9
Világ	178	283	341	354	198,9
Össznépeség	4077,0	5284,8	6158,1	7032,3	172,5
Milliós városokban	518,5	766,3	1144,1	1285,4	247,9
Részarány (%)	12,7	14,5	18,6	18,3	144,1
Az urbánus népesség %-ában	33,7	36,2	39,1	36,7	108,9

Forrás: UN Demographic Yearbook alapján saját számítás.

A trendek és a lényegi paradigmák kellő biztonságu ismeretében joggal következtethetünk arra, hogy a milliós városok, és a bennük élők száma tovább nő és szerepük, hatásuk egyre jelentősebb lesz. Áttekintésük, a múltba visszatekintő és jövőjüket firtató elemzésük annak ellenére érdemes feladat, hogy a statisztikai bázis gyakran ellentmondó részekből vonható össze és az agglomerációs folyamatok eredményei is bizonytalan statisztikai adatokban jelennek meg.

4. A milliós városok fejlődésének időbeni és területi-strukturális sajátosságai

A modern urbanizáció hozta meg az általános és gyors nagyváros-növekedést. Ennek feltételeit a gyorsuló népesség-növekedés és a termelőerők fejlődését minden korábbi időhöz képest szignifikánsan felgyorsító ipari forradalom teremtette meg. A gyarmatosítás, a kialakuló modern világgazdaság új és új, időben és térben differenciált módon működő hajtóerőt biztosított a folyamatnak. E hajtóerő kezdetben az ipar, majd egyre inkább a szolgáltatások fejlődése.

A XIX. század közepén még mindössze négy milliós városa van a Földnek. Ebből kettő

(London és Paris) Európában, kettő pedig (Peking, Edo = Tokyo) Ázsiában található. Az 1860-as években New York majd Bécs csatlakozik a „városi elithez”, majd az egyesült Németország fővárosaként Berlin éri el a milliós szintet. A XIX. század végéig K- és DK Európa is jelentkezik (Szentpétervár, Moszkva, Konstantinápoly = Isztambul) és egy-egy Amerikai (Chicago) és ázsiai (Osaka) város is csatlakozik az exkluzív klubhoz. A XX. század folyamán az exkluzivitás gyorsan halványodik: az agglomerációkat most nem számítva is 1960-ra a milliós városok száma hatszorosára nő, majd ezen a bázison számítva a század végéig újabb két és félszeres növekedés következik, ami az „eredeti”, a század eleji város-szám húszszorosát jelenti. A 150 évvel azelőtti négy milliós városból 2000-re 245 lett.

- A milliós városok kontinensek közötti megoszlását tekintve az állapítható meg, hogy
- az Oroszországgal/Szovjetunióval együtt vett Európa vezető szerepe egészen a II. világháborúig egyértelmű;
 - az európai kultúrát képviselő, de sajátos nagyváros-típust teremtő Észak-Amerika lépést tart Európával;
 - Ázsia a vizsgált időszak kezdetétől jelen van ugyan a milliós városok alkotta palettán, de látványos előretörése csak a II. világháború utánról kezdődik;
 - Dél-Amerikának az I. világháború után csak kettő, a II. világháború után csak négy ilyen értelemben vett nagyvárosa van, mely szám az ezredfordulóra hatszorosára nő;
 - a milliós városok számának növekedése Afrikában a leglátványosabb: amíg a II. világháborút követően egyedül Kairó tartozott ebbe a kategóriába, a század végére 24 afrikai nagyváros számlál egymilliónál több lakost;
 - egészében véve: amíg Európában és Amerikában a vizsgált időszak utolsó két évtizedében már stagnál, esetenként visszaesik a milliós városok száma, addig az új hullám által érintett kontinenseken a növekedés továbbra is dinamikus marad;
 - a korábban vezető kontinenseken a népesség-koncentráció folytatódik ugyan, de már súllyal az agglomerálódás, a szuburbanizáció formájában, így a közigazgatási értelemben vett nagyvárosokat nem, vagy éppen negatívan érinti;
 - mindent egybevetve: az ezredfordulóra Ázsiában már kétszer annyi milliós város van mint Európában, mely kontinenst a két Amerika együttes adata is felülmúlja;
 - a milliós városok számának „robbanása” Latin-Amerikában is csillapulni látszik, egyedül Afrikában várható további gyors növekedés (5. táblázat).

5. táblázat. A milliós városok számának és megoszlásának alakulása (1850–2000)

	1850	1870	1880	1890	1900	1920	1930	1940	1950	1960	1970	1980	1990	2000
Európa és Oroszország	2	3	4	5	7	7	13	16	22	26	40	58	53	52
Ázsia	2	2	2	3	3	7	9	11	23	37	47	72	86	98
Afrika	–	–	–	–	–	–	1	1	1	3	6	16	19	24
Észak- és Közép-Amerika	–	1	1	2	2	4	5	7	12	22	35	48	39	41
Dél-Amerika	–	–	–	–	–	2	2	4	4	7	11	20	22	25
Ausztrália és Óceánia	–	–	–	–	–	–	1	2	2	2	2	3	5	5
Együtt	4	6	7	10	12	20	31	41	64	97	141	217	224	245

Forrás: Witthauer, K. 1971; Universal Lexikon 2004 alapján saját számítások

5. Budapest eddigi pozícióváltozása és jövőbeni lehetőségei

A nagyvárosokkal kapcsolatos világ-folyamatok és a kontinentális differenciák áttekintése nyomán nyilvánvaló, hogy Budapest sajátosságai elsősorban abban gyökereznek, hogy Európában van, további karakterisztikus vonásai pedig abban, hogy az öreg kontinens melyik részén helyezkedik el.

Az elsőből az következik, hogy Európa tündöklése és háttérbe szorulása a világvárosok fejlődését illetően Budapest helyzetét is alapvetően befolyásolta. Európa világgazdasági, hatalmi karrierje „csinált” fővárosunkból igazi nagyvárost, míg a II. világháború utáni demográfiai robbanás, az urbanizáció látványos és az addigi rurális világra is kiterjedő felgyorsulása pedig Európa visszaszorulásával egyidejűleg Budapest pozíciójának romlásával járt.

Abból viszont, hogy fővárosunk Európa keleti-középső részén helyezkedik el, az következik, hogy a kontinens magterületéhez képest időbeni késéssel jelentkezik a fejlődés egyes stádiumai. Így tapasztalható ez mind a felívelő, mind pedig a relatív háttérbe szorulást jelentő szakaszban is.

Ez utóbbira jó példa, hogy amíg a XIX. század folyamán Európa nagyvárosainak lélekszáma „mindössze” néhányszorosára nőtt, addig a budapesti növekedés tízszeres, megközelítve az akkori „új hullámos” amerikai nagyvárosok népességnövekedési rátáját. Nyilvánvalóan arról van szó, hogy az elsődleges nagyvárossá-alakulási időszak Nyugat-Európában hamarabb, Amerikában később következett be, mint az öreg kontinens keleti felében (6. táblázat). Budapest a XIX. század végén ezen az ázsiai nagyvárosokat nem tartalmazó listán a kilencedik helyet foglalja el.

Budapest fejlesztő energiáinak csökkentésével a pozícióromlás már a XX. század első felében érzékelhető, amiben nyilván szerepe van annak a ténynek is, hogy összeállításainkban már az európai és amerikai nagyvárosokon kívül a többi kontinens metropoliszai is szerepelnek.

Figyelemre méltó, hogy 1920-ban a milliós városok összes száma nem elegendő a „Top-30”- táblázat kitöltéséhez. Legfőbb sajátosságok:

- a Föld legnagyobb harminc városa együttesen az akkori összlakosság mintegy két és fél százalékát, alig több mint 52 millió embert koncentrált;
- a kontinensek közül a fejlett Európáé és a már akkor rendkívül népes Ázsiáé a vezető szerep: 12 és 11 várossal képviseltetik magukat a csoportban;
- Ázsián belül Kína szerepe domináns: a 11 városból 6 tartozik ide, míg Indiána és Japánnak 2-2, DK-Ázsiának egy jut;
- Észak- és Dél-Amerika legnagyobb városai révén már előkelő helyeken van jelen a Top-30-ban (4, illetve 2 város), felbukkan Ausztrália is, de Afrika még nem képviselteti magát (Kairó, a kontinens már akkor legnagyobb városa csak a 35. helyen áll a rangsorban);
- államonként tekintve Kína vezet (6), de az USA mellett a kor legnépesebb városát, Londont adó Nagy-Britannia is jó pozícióban van (4-4 város), míg Németország, Japán és India zárják a középmezőnyt;
- további 10 állam szerepel egy-egy várossal, köztük Magyarország is a 23. helyen álló Budapesttel (7. táblázat).

6. táblázat. A világvárosok növekedési dinamikája a XIX. században

Nagyság szerinti sorrend	Város	lélekszám 1895-96	növekedés 1800-tól	Nagyság szerinti sorrend	Város	lélekszám 1895-96	növekedés 1800-tól
18.	Amszterdam	494.061	2x	30.	Köln	321.564	5x
16.	Birmingham	501.241	2x	4.	Bécs	1.614.752	5x
15.	Brüsszel	522.579	2x	24.	Leeds	402.449	6x
14.	Manchester	529.561	2x	11.	Liverpool	632.512	6x
19.	Róma	474.018	2x	13.	Varsó	614.752	6x
17.	Köbenhavn	498.000	3x	10.	Glasgow	658.198	7x
21.	Marseille	442.239	3x	28.	Sheffield	347.278	7x
1.	London	4.433.018	4x	23.	München	407.307	8x
20.	Lyon	466.028	4x	3.	Berlin	1.677.304	9x
2.	Paris	2.536.834	4x	25.	Lipcse	399.963	9x
6.	Pétervár	1.267.023	4x	9.	Budapest	666.772	10x
27.	Prága	360.185	4x	22.	Baltimore	434.439	10x
26.	Boroszló	373.169	5x	5.	New York	1.515.301	25x
29.	Drezda	336.440	5x	8.	Philadelphia	1.046.964	25x
12.	Hamburg	625.552	5x	7.	Chicago	1.099.850	245x

Forrás: Pallas Nagy lexikona XVIII. kötet, Bp., 1900. pp.793-794.

7. táblázat. A világ legnépesebb 30 városa 1920-ban (ezer fő)

Sorrend	Város	Kontinens	Állam	Létszám (ezer fő)
1.	London	Európa	Nagy-Britannia	7476
2.	New York	Észak-Amerika	USA	6200
3.	Berlin	Európa	Németország	3804
4.	Paris	Európa	Franciaország	2906
5.	Chicago	Észak-Amerika	USA	2701
6.	Tokyo	Ázsia	Japán	2173
7.	Bécs	Európa	Ausztria	1863
8.	Philadelphia	Észak-Amerika	USA	1823
9.	Buenos Aires	Dél-Amerika	Argentína	1720
10.	Shanghai	Ázsia	Kína	1500
11.	Hankou	Ázsia	Kína	1474
12.	Calcutta	Ázsia	India	1327
13.	Osaka	Ázsia	Japán	1252
14.	Rio de Janeiro	Dél-Amerika	Brazília	1157
15.	Hamburg	Európa	Németország	1072
16.	Glasgow	Európa	Nagy-Britannia	1034
17.	Moszkva	Európa	Ország	1028
18.	Detroit	Észak-Amerika	USA	993
19.	Bombay	Ázsia	India	979
20.	Isztambul	Európa	Törökország	935
21.	Varsó	Európa	Lengyelország	931
22.	Bangkok	Ázsia	Thaiföld	931
23.	Budapest	Európa	Magyarország	928
24.	Sydney	Ausztrália	Ausztrália	926
25.	Birmingham	Európa	Nagy-Britannia	919
26.	Kanton	Ázsia	Kína	900
27.	Hangcsou	Ázsia	Kína	892
28.	Peking	Ázsia	Kína	805
29.	Liverpool	Európa	Nagy-Britannia	803
30.	Tiencsin	Ázsia	Kína	800

Forrás: Révai Nagy Lexikona 1935.

A II. világháború végére lényegében hasonló folyamatok zajlanak. Az akkori mintegy félszáz milliós város közül Budapest a 26. helyen áll, köszönhetően az agglomeráció belső övezete közigazgatási inkorporálásának is (8. táblázat). Az 1950-es évek közepére a fővárosunkkal kapcsolatos helyezési szám már 10 hellyel rosszabb, Budapest a 36. helyen áll (9. táblázat).

Innentől kezdve a világ-folyamatoknak megfelelően Budapest pozíció-romlása felgyorsul: 1970-ben a 70. helyen, 1980-ban a 101. pozícióban van, mely 1985-re a 115.-re, 1996-ra a 132.-re, 2004-re pedig - az agglomeráció 2 millió 591 ezer lakosával – a 148.-ra romlik.

8. táblázat. A föld milliós városai a II. világháború után (millió fő)

Sor-szám	Város	Lélekszám	Idő		Sor-szám	Város	Lélekszám	Idő
1.	London	8,35	1951		25.	Hamburg	1,66	1952
2.	New York	7,84	1950		26.	Budapest	1,60	1950
3.	Tokió	6,75	1951		27.	Delhi	1,51	1949
4.	Moszkva	5,60	1951		28.	Wuhan	1,50	1950
5.	Shanghaj	5,50	1950		29.	Sydney	1,48	1947
6.	Chicago	3,60	1950		30.	Madrid	1,44	1949
7.	Bombay	3,50	1950		31.	Santiago	1,39	1950
8.	Berlin	3,20	1952		32.	Milano	1,30	1951
9.	Osaka	3,09	1951		33.	Barcelona	1,27	1949
10.	Buenos Aires	3,00	1947		34.	Melbourne	1,26	1949
11.	Leningrád	3,00	1951		35.	Nagoya	1,25	1947
12.	Calcutta	2,99	1950		36.	Yokohama	1,20	1948
13.	Paris	2,85	1950		37.	Kanton	1,20	1950
14.	Peking	2,50	1950		38.	Kyoto	1,18	1947
15.	Rio de Janeiro	2,41	1950		39.	Bangkok	1,12	1947
16.	Sao Paulo	2,23	1950		40.	Birmingham	1,11	1949
17.	Kairó	2,10	1947		41.	Kobe	1,11	1947
18.	Philadelphia	2,07	1950		42.	Glasgow	1,11	1949
19.	Tientsin	2,00	1950		43.	Montreal	1,08	1949
20.	Los Angeles	1,96	1950		44.	Csungking	1,06	1946
21.	Mexikóváros	1,95	1940		45.	Bukarest	1,04	1948
22.	Detroit	1,84	1951		46.	Nápoly	1,04	1951
23.	Wien	1,76	1951		47.	Manila	1,03	1948
24.	Róma	1,69	1951					

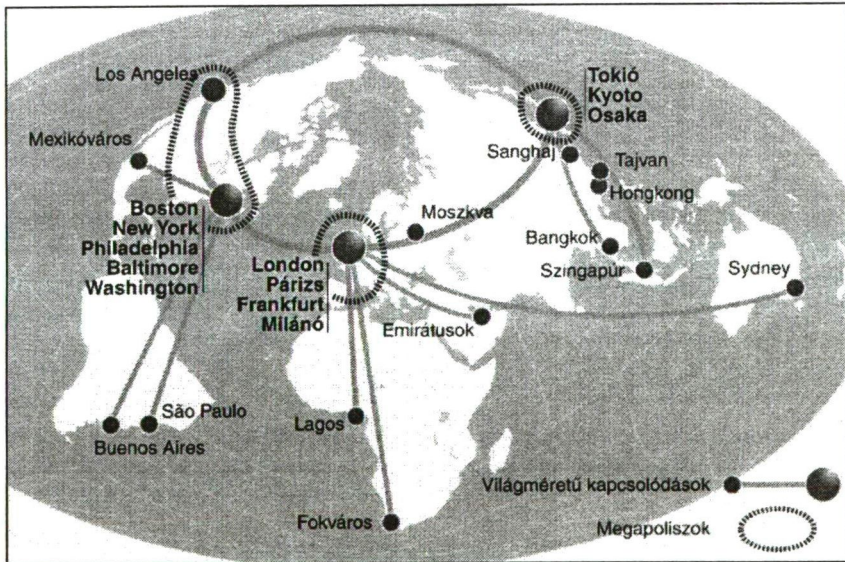
Forrás: Bamberger, R. et al. 1953, p.495.

Mielőtt ebből a trendből bárki riasztó következtetéseket vonna le, két változásra kell utalnunk. Mindkettő közismert. Az egyik: egyre kevésbé a tömeg, helyette egyre inkább a minőség, a funkcionális fejlettség jelent értéket, így vonzerőt. A másik: egyre kevésbé az egyes óriásvárosok, mega-city-k jelentik a globalizálódó világ kulcshelyeit helyettük egyre inkább az ezek integrálása révén létrejött és funkcionál megapoliszok. Ezekből most a világgazdasági triádnak is megfelelően három irányítja, szervezi, fogja össze a világot, de több van a kialakulás különböző stádiumaiban (1. ábra).

9. táblázat. A Föld legnépesebb agglomerációi az 1950-es évek közepén (millió fő)

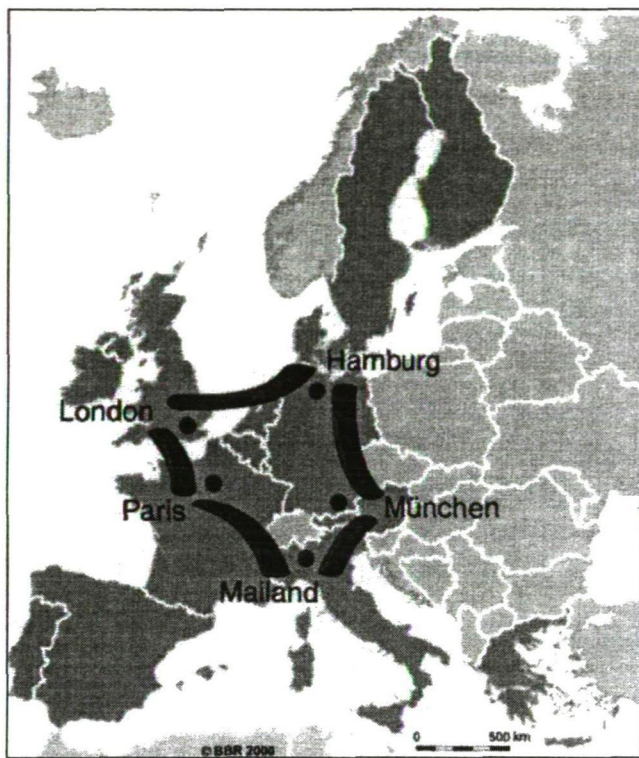
1. New York	16,00	22. Sao Paulo	2,59	43. Melbourne	1,65
2. Tokyo	8,81	23. Hongkong	2,50	44. Alexandria	1,64
3. London	8,27	24. Shengjang	2,50	45. Santiago	1,62
4. Shanghai	7,25	25. Manchester	2,42	46. Montréal	1,62
5. Chicago	5,80	26. Boston	2,37	47. Kanton	1,60
6. Los Angeles	5,70	27. San Francisco	2,25	48. Karacsi	1,60
7. Buenos Aires	5,62	28. Birmingham	2,24	49. Manila	1,58
8. Moszkva	5,60	29. Pittsburg	2,22	50. Szöul	1,58
9. Calcutta	5,60	30. Wuhan	2,20	51. Teherán	1,51
10. Paris	5,40	31. Saigon-Cholon	2,00	52. Athén	1,50
11. Peking	4,14	32. Sydney	1,98	53. Hszian	1,50
12. Bombay	4,01	33. Róma	1,90	54. Cleveland	1,47
13. Philadelphia	3,67	34. Madrid	1,88	55. Washington	1,47
14. Berlin	3,34	35. Jakarta	1,87	56. Madras	1,44
15. Leningrád	3,30	36. Budapest	1,85	57. Barcelona	1,43
16. Detroit	3,02	37. Hamburg	1,78	58. Nagoya	1,39
17. Mexikóváros	2,95	38. Csungking	1,77	59. Delhi	1,38
18. Kairó	2,93	39. Glasgow	1,77	60. Liverpool	1,38
19. Tiencsin	2,69	40. Wien	1,77	61. Milánó	1,37
20. Osaka	2,69	41. Leeds	1,69	62. Toronto	1,36
21. Rio de Janeiro	2,60	42. St. Louis	1,68	63. Baltimore	1,34

Forrás: Bertelsman Volkslexikon 1956–1958. Berlin–Stuttgart, p. 1646.



1. ábra. A világ megalopoliszai és kapcsolódásai
(Forrás: Editions Atlas 2007–2009.)

Az európai megalopolisz – számos kevésbé szerencsés „banános” elnevezés után – napjainkra „európai pentagon” szimbolikus nevet viselheti és a London – Párizs – Milánó – München – Hamburg – London ötszög formájában, mint Európa innovációs központja, koncentrációs centruma írható le (2. ábra).



2. ábra. Az „európai pentagon”

(Forrás: European Spatial Development Perspective. Research News, 2009 p. 3.)

Budapest része Európának és közvetlen közelében van a „pentagonnak”. Jövője az Ausztria – Bajorország, illetve a Padánia felé vezető úton való (nem elsősorban kilométerben mérhető) előrejutáson múlik. Más oldalról: ki kell használni az európai megalopoliszhoz való viszonylagos közelséget és a távolabbi térségek felé való innováció-továbbításra kell feltenni a jövőt. Ez a világgazdasági – kontinentális – regionális funkció az első világháborút megelőzően már sikeres volt. Az lehet a jövőben is – más körülmények között, a globalizáció feltételrendszerében is.

Irodalomjegyzék

1. Abrams, C. (1966): *Man's Struggle for Shelter in an Urbanizing World*. MIT Press, Cambridge, Mass., 307 p.
2. Bamberger, R.–Brunner, F.–Lades, H. (eds.) (1953): *Die Welt von A bis Z*. – Reutlingen, Wien, Aaran, 620 p.
3. Becsei J. (2004): *Népességtudományi földrajz*. Ipsylon Kiadó, Békéscsaba, 360 p.
4. Bernát T.–Bora Gy.–Fodor L. (1973): *Világvárosok, nagyvárosok*. Gondolat, Budapest, 533 p.
5. Bertelsman Volkslexikon 1956–1958. Berlin-Stuttgart.
6. Birg, H. (2005): *A világ népessége*. Corvina, Budapest, 157 p.
7. Britannica Hungarica (2000). *Világenciklopédia*. I–XIX. kötet. Ciceró Kft., Budapest.
8. Carter, H. (1980): *Einführung in die Stadtgeographie*. Gebr. Borntraeger, Berlin–Stuttgart, 424 p.
9. Cartographia (1989): *Nagy világatlasz*. Kartográfiai Vállalat, Budapest, 423 p.
10. Cartographia (1996): *Világatlasz*. Cartographia Kft., Budapest, 441 p.
11. Cartographia (2006): *Földrajzi világatlasz*. Cartographia Kft., Budapest, 464 p.

12. *Ceppellini, V.–Boroli, P.* (eds.) (1989): *Compact Enciclopedia Geografica de Agostini*. Instituto Geografico de Agostini, Novara, 1296 p.
13. *Cottrell, L.* (1957): *Lost Cities*. Rinehart, New York, 251 p.
14. *Der Brockhaus* (2004): F. A. Brockhaus, Leipzig–Mannheim, 1–3.
15. *Dodd, P.–Donald, B.* (2008): *The Book of Cities*. National Geographic Deutschland, Hamburg, 512 p.
16. *Dresner, D.* (ed.) (1999): *The Hutchinson Guide to the World*. Helicon Publishing Ltd., Oxford, 666 p.
17. *El-Sharkhs, S.* (1998): *The Future of Mega-cities: Planning Implication for a More Sustainable Development*. In: *Hamm, B.–Muttagi, P. K.* (eds.) (1998): *Sustainable Development and the Future of Cities*. Centre for European Studies, New Delhi–Calcutta, pp. 133–144.
18. *Editions Atlas* (2007–2009): *Világatlasz*. Cheseaux-Lausane.
19. *European Spatial Development Perspective*. Research News, nr.1. 2009, 16 p.
20. *Futtermann, R. A.* (1961): *The Future of Our Cities*. Doubleday and Company, Inc., New York, 360 p.
21. *Gallion, A. B.* (1950): *The Urban Pattern*. D. Van Nostrand Company, London–New York–Toronto, 446 p.
22. *Geck, F.–Birkelbach, M.* (eds.) (2005): *Der Fischer Weltatlas*. Fischer Taschenbuch Verlag, Frankfurt am Main, 799 p.
23. *Gottmann, J.* (1964): *Megalopolis. The Urbanized Northeastern Seaboard of the United States*. Cambridge
24. *Grigorjev, A. A.* (ed.) (1966): *Kratkaja Geograficeszkaja Enciklopedija*. Dopolnyenija 5.
25. *Haggett, P.* (2006): *Geográfia. Globális szintézis*. Tipotex, Budapest, 842 p.
26. *Hall, P.* (1966): *The World Cities*. London.
27. *Hamm, B.–Muttagi, P. K.* (eds.) (1998): *Sustainable Development and the Future of Cities*. Centre for European Studies, New Delhi–Calcutta, 291 p.
28. *Harris, C. D.* (1970): *Cities of the Soviet Union*. Rand McNally and Company, Chicago, 484 p.
29. *Hegedűs M.* (1973): *Gazdasági fejlődés és az urbanizáció*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 118 p.
30. *Homra, A. U.–Eberhardt, P.* (ed.) (1991): *Migracija i urbanyizacija naszelenija*. Nauk Dumka, Kijev, 144 p.
31. *Kinder, H.–Hilgemann, W.* (2000): *dtv-Atlas Weltgeschichte*. Deutscher Taschenbuch Verlag GmbH., München, 631 p.
32. *Knox, P. L.–Marston, S. A.* (1998): *Places and Regions in Global Context: Human Geography*. Prentice-Hall Inc., Upper Saddle River, New Jersey, 526 p.
33. *Kocsis Zs.* (2008): *Várossá válás Európában*. *Területi Statisztika*, 48. évf. 6. sz. pp. 713–723.
34. *Krishan, G.–Singh, N.* (1996): *Urbanization – Emerging Scenario and New Challengers*. In: *Singh, K.–Steinberg, F.* (eds.): *Urban India in Crisis*. New Age International Ltd. Publishers, New Delhi, pp. 1–19.
35. *Kruglikov, A. G.* (1965): *Szverhbolsie goroda i gorodszkije agglomeracii mira v 1959–1961*. gg. In: *Majergojz, I. M.–Varlamov, V. Sz.* (red.) (1965): *Goroda mira: Voproszi Geografii*, 66., Misl, Moszkva, pp. 197–204.
36. *Kuls, W.* (1980): *Bevölkerungsgeographie*. B. G. Teubner, Stuttgart, 240 p.
37. *Kurian, G. T.* (1984): *The New Book of World Rankings*. Facts on File Inc., New York, 490 p.
38. *Lopez, P. C.* (2002): *Guia Mundial – Almanaque Anual*. Bogota, 656 p.
39. *Lutz, W.* (ed.) (1996): *The Future Population of the World*. Earthscan Publications Ltd., London, 500 p.
40. *Magyar Nagylexikon* 2004. Magyar Nagylexikon Kiadó, Budapest, I–XIX. kötet.
41. *Majergojz, I. M.–Varlamov, V. Sz.* (red.) (1965): *Goroda mira: Voproszi Geografii*, 66., Misl, Moszkva, 221 p.
42. *Pallas Nagy Lexikona* 1897. Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, Budapest, I–XVIII. Kötet.
43. *Pelliccia, F.* (ed.) (2002): *Calendario atlante De Agostini*. Geonext, Novara, 1080 p.
44. *Pivovarov, Ju. L.* (1976): *Szovremennaja urbanyizacija – Sztatiztyika*, Moszkva, 191 p.

45. Révai Nagy Lexikona 1935. Az ismeretek enciklopédiája. Hasonmás kiadás, Babits Kiadó, Szekszárd, I–XXI. kötet.
46. Révai Új Lexikona 2006. Babits Kiadó, Szekszárd, I–XVIII. kötet.
47. Scott, J. K. (ed.) (1901): *The Statesman's Yearbook*. Macmillan and Co., London, 1320 p.
48. Seabrooke, K. (ed.) (2003): *The World Almanac and Book of Facts*. New York, 1008 p.
49. Singh, K.–Steinberg, F. (eds.) (1996): *Urban India in Crisis*. New Age International Ltd. Publishers, New Delhi, 465 p.
50. Thomson, J. M. (1977): *Great Cities and Their Traffic*. Penguin Books, Suffolk, 344 p.
51. Topográf Térképészeti Kft. 2005: *Világatlasz*. Nyír-Karta Bt., Nyíregyháza, 536 p.
52. Tóth J. (2007): A népesedés és az urbanizáció sajátosságai Afrikában. Előadás a pécsi Afrika-konferencián. Pécs, kézirat, 24 p.
53. Tóth J. (2008): Meditáció a városokról és a várossá nyilvánítás hazai gyakorlatáról. *Területi Statisztika*, 48. évf. 3. sz. pp. 237–244.
54. Tóth J. (2009): Az amerikai iker-kontinens nagyvárosai. In: *Pap N.* (szerk.): *Amerika politikai földrajza*, Pécs.
55. Új Magyar Lexikon 1959–1962, 1972. Akadémiai Kiadó, Budapest, I–VII. kötet.
56. U.N.Centre For Human Settlements 1996: *An Urbanizing World: Global Report on Human Settlements*. Oxford University Press, Oxford, 559 p.
57. Universal Lexikon 2004. Mohn Media, Bielefeld.
58. U.N.O. (1991): *World Urbanisation Prospects 1990*. New York, 223 p.
59. U.N.O. (1993): *World Urbanisation Prospects: The 1992 Revision*. New York, 200 p.
60. U.N.O. (2004): *Demographic Yearbook*. New York, 1205 p.
61. Venhoff, M. (ed.) (2008): *Harenberg Aktuell Jahrbuch*. Meyers Lexikonverlag, Mannheim, 848 p.
62. Waugh, D. (1990): *Geography: An Integrated Approach*. Thomas Nelson and Sons Ltd., London, 488 p.
63. Witthauer, K. (1971): *Bevölkerungszahlen im Wandel*. VEB Herman Haack, Leipzig, 165 p.
64. Wright, J. W. (ed.) (1999): *The New York Times Almanac*. New York, 982 p.